

Kohalik kirjandus:

lõunaeesti
vaateid

Kotusõkirändus:

lõunõeesti
kaehuisi

Korraldajad: Tartu Ülikooli kirjanduse ja teatriteaduse osakond, Tartu Ülikooli eesti keele osakond, Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, Võro Selts VKKF

koostöös Kirjanike Liidu Tartu osakonna, Taarka Pärimusteatri, Tartu Linna-
raamatukogu ja Soome Instituudiga.

Kõrraldajaq: Tartu Ülikooli kiränduse ja tiatritiiduse osakund, Tartu Ülikooli eesti keele osakund, Tartu Ülikooli Lõunõ-Eesti keele- ja kultuuriuurmiisi keskus, Võro Selts VKKF

ütistüün Kiränikkõ Liido Tartu osakunna, Taarka Perimüstiatri, Tartu Liinaraamaduko-
go ja Soomõ Instituudiga.

Konverentsi toetavad Tartu Ülikool ja Eesti Kultuurkapital.

Konvõrensi tukõsõq Tartu Ülikuul ja Eesti Kultuurkapital.

Konverentsi korraldustoimkond / konvõrensi kõrraldajakogo:

Triin Iva

Arne Merilai

Karl Pajusalu

Kadri Tüür

Mart Velsker

Kohalik kirjandus: lõunaeesti vaateid

Kotusõkirändüs: lõunõeesti kaehuisi

Koostajad / kokkopandjaq: Mart Velsker, Kadri Tüür

Toimetajad / toimõndajaq: Kadri Tüür, Triin Iva, Sulev Iva

Kujundus / kujondus: Pille Niin

ISBN 978-9985-4-0075-2 (trükis)

ISBN 978-9985-4-0076-9 (pdf)

Tartu Ülikool

Tartu 2013

Kohalik kirjandus: lõunaeesti vaateid

Reede, 15. november

Riidi, 15. märtekuu päiv

11.00–13.00

Konverentsi avamine | Konvõrendsi alostaminõ

Margit Tintso – Kotussõvaimu õnnistus ja taak

Hasso Krull – Väesolev võru vaim. Millal juhtub võru kirjandus?

Õne Kepp – Artur Adson, Hendrik Adamson: võrdlevat

13.00–13.30 kohvipaus | kohvivaih

13.30–15.00

Janika Kronberg – Võrumaalt kosmopoliidiks: Karl Ast-Rumori lõunaeestilisus

Tiit Hennoste – Lõunaeesti murded kui eesti avangardi keel

Vello Paatsi ja **Uuno Ojala** – Tartukeelne kirjasõna ja selle hääbumine
19. sajandi algusest Eesti Vabariigi loomiseni

15.00–16.00 lõunapaus | lõunõvaih

16.00–17.30 Luulesõit | Luulõsõit

Tartu Linnaraamatukogu (Kompanii 3/5) IV korruse saalis.

Tarto Liinaraamadukogo (Kompanii 3/5) IV kõrra saalin.

Kohtumine soome luuletaja Heli Laaksoneni, läti luuletaja Guntars Godiņši ning võro luuletajate Contra ja Jan Rahmaniga. | Kokkosaaminõ soomõ luulõtaja Heli Laaksoneni, läti luulõtaja Guntars Godiņši ni võro luulõtajidõ Contra ja Jan Rahmaniga.

18.00 **Iloõdak konverentsil osalejatele**

Tartu Kirjanduse Maja krüptis | Tarto Kirändüse maja krüptin
(Vanemuise 19).

Ahto Raudoja tutvustab “Seto kirävara” projekti raames ilmunud trükiseid.

Lauri Sommerilt väike kimp murdelaule, osad omalt, osad rahvalt. Laulu võtab üles Ytsiotsõ. | Ahto Raudoja näütäs “Seto kirävara” projekti raamõn ilmunuid raamatit. Lauri Sommerilt väiku punt murdõlaulõ, osaq umalt, osaq rahvalt. Laulu võtt üles Ytsiotsõ.

Kotusõkirändüs: lõunõeesti kaehuisi

Kotusõkirändlus: lõunäeesti kaehuisi

Laupäev, 16. november

Puulpäiv, 16. märtekuu päiv

11.00–12.30

Mart Velsker – Kauksi Ülle, Hando Runnel ja lõunäeesti kirjandus

Arne Merilai – Kohalik kirjandus teoreetilisel ühendväljal

Tiia Allas – Kõlladsõ (vaikusõ) vaivast Adsoni, Kolga ja Kõivu loomingun

12.30–13.00 kohvipaus | kohvivaih

13.00–14.30

Kauksi Ülle – Darja Pisumaa ja Vananurmõ Ilmar – üte kannu kats võssu: rahvalaulik ja seto poeet

Valdur Mikita – Johan Lagose “Kalevipoeg”

Katre Kikas – “Nüüd tead siis, lugeja, et...” Mölder Märt Siipsoni kirjutaja-identiteedist

14.30–15.30 lõunapaus | lõunõvaih

15.30–17.00

Leena Kurvet-Käosaar – Penuja, Abja, Morna, Polli, Riia: August Kitzbergi (Lõuna-Eesti) rajad

Ave Mattheus – Lapsepõlvelood vanalt Võrumaalt – kultuuriline repertuaar ja narratiivsed mustrid

Andreas Kalkun – Seto naisi elolaulu'. Elo ja luulõ vaihtõ pääl

17.00–17.30

Arutelu ja lõppsõnad | Arotus ja lõppsõnaq

19.00 Taarka Pärimusteatri etendus “Leelo otsib setot” Tartu Uues Teatris

Taarka Perimüstiatri tük “Leelo ots setot” Tarto Vahtsõn Tiatrin
(Lai 37)

Kohalik kirjandus: lõunäeesti vaateid

Kuulminõ kõllatsõn, a püsumine puun. Kõlladsõ (vaikusõ) vaivast Adsoni, Kolga ja Kõivu loomingun

Tiia Allas
Võro Instituut

Vikipeediä perrä om kõllanõ kõgöpäält ilo, päävä, nuurusõ ja luutusõ värv. Tõsõs nimmatas, et kõllanõ või olla ka pettüse ja haigusõ värv. Eesti regi- ehk kõrralaulun olõ-i pall'o kõllast (<http://www.folklore.ee/UTfolk/loengud/poetika/5varvid.html>). Sarvõ Miku 1980. aastidõ algusast peri tõlgõndusõ perrä tähistäse luumislaulõn sinine ja kõllanõ ütenkoon nõrkust ja surma.

Ku ilmu Artur Adsoni (1889–1977) tõnõ luulõkogo “Vana laterna” (1919), oll' võro luulõtaja 30 aastakka vana – viil nuur inemine. A jo tõsõn kogon olõ-s täl inämp edimäde “Henge palango” (1917) valgust (valgõt naist valgin rõivin jms). Maad võtt' kõllanõ (*leht mõni koolnu, kõllane, puulmäänü ja Kuis kõivo, lõhmuse' nink jalaja' / kõllatsen koolmisen koolese*). Ka sinitsin mõttin kahtlustas Adson surma (*Kas mõteten kui häitsjä linanurm, / nii pehmin, sinitsin, oh, eläp surm*).

Õkva ku surmamars kõlas luulõtusõ “Kõllanõ vaikus” edimäne salm, miä ka seo ettekandõ käümä pand':

*Viil ütäl päiväl ilusal
mi läämi peesütämä nurmele,
kon enne koolmist vaikusen
tiip vaikus vaikset värssi surmale,
tiip kõllast värssi surmale.*

Varrast vanas jäämist, kõgõ häõmisekuulutust omma tähele pandnu pall'o' Adsoni luulõ kaeja'. Igävest püsümist puun olõ-i seeni rõhutõdult vällä tuud. Adsoni ikävaon om nättü päämidselt kristlikku tagapõhja. Adsoni puu-pruugin om kim-mäle ütsjago maausulist, säänest soomõugrilikku ettekujotust tuust, kuis inemise hing eläs edesi puun. Taad kinnitäs' ka Adsoni hindä võrratu' puukujotusõ' (mõni näüde Adsoni hindä joonistuisist).

Surm, külh vast piso krutskilidsemb ku Adsonil, om jo edimäidsist kogodõst pääle man ka tõõsõl võro luulõ klassikul Kolga Raimondil (1924–1992). Timägi üts surmakutsar om niisamatõ tõõst kogost “Kõiv aknõ all” (1952) pääle sügüsäne kõiv (*Kahistas ütsik kõiv: // Kõllanõ uni kõrd kand / minemä lehe nink mehe. – Luulõtus “Rändäjä”*).

Jah, õkva imelik üttetrehvämine: Kolga kõllast kand, taa sünnüs, tegünes sakõst koon unõga (nt luulõtus “Kõiv akna all”) – nigu võro kirändüse kolmandal suurõl klassikul Madis Kõivul (1929). Inne Kõivu (kuri)kuulsa kõlladsõ mano minekit üts salm Kolga luulõtusõst “Ruustli”:

*Sis tulõ kõllanõ valgus,
taivas ja maa om täüs.
Kuigi õdak, hommuk ja üü erälde,
pääväga ja pääväldä, pilviga ja pilvildä.
Veri siski silmi takan
näge ütte ja ainust – kõllanõ.*

Madis Kõivu kiräkiilsite teossidõ kõllast omma' pall'o' nännü (nt Epner 2003: 134; kogomik “Madis Kõivu mõttelistes maailmades” 2003), umaette küsümüs om, kuvõrd om taast pümmes jääd. Võrokiilisel Kõivul om ka pall'o ja põnõvat kõllast (nt kõlladsõ' pilve' jms), miä inämb vaivas ku tapp. Kõivu ilm sünnüs sakõst ka värmest, sh kõllatsõst, a ilma ja ikävaigu kandva' iks puu' – ütsigu' pedäjä'. Ka Kähri kerko sipul om rohilanõ, mitte kõllanõ.

Lõunaeesti murded kui eesti avangardi keel

Tiit Hennoste

Tartu Ülikool

20. sajandi alguses toimus eesti kirjanduse moderniseerumine, mis läbis kaks etappi: nooreestlaste ja varaste siurulaste sümbolism / estetism ning sellele järgnev avangard (ekspressionism, futurism, sotsiaalne avangard). Viimane astus teravalt estetismi vastu ning seda kandis osa endistest siurulastest ja osalt sajandi vahetusel sündinud kirjanike põlvkond. Samasse aega jääb eesti keeleuuendus, mida juhtis Johannes Aavik.

Nooreestlased (peale Tuglase) ei olnud Aaviku uuendusideedest vaimustatud. Ideedega läksid kaasa siurulased ja nooremad, võttes kasutusele erinevad uuendused: lühike illatiiv, *i*-mitmus, lõputa osastav, *i*-lihtminevik, *i*-superlatiiv, *tet*-partitiiv, *lle*-allatiiv jms. Suurem osa neist uuendustest pärineb lõunaeesti murretest.

Nimetatute kõrvale tõusis aga uus rühm keelelisi uuendusi, mida kirjanikud kasutasid omal algatusel: *n*-inessiiv (*meren*), *vv* pro *u* (*jõvvetult*), *i*-tegijanimi pro *-ja* (*luule-tai*), *kun* pro *kui*, *den* pro *des*-vorm (*väristaden*) jm. Need jooned pärinevad samuti lõunaeesti murretest, eristades neid kasutanud tekstid teravalt tollasest tavakeelest. Nimetan neid radikaalseteks keeleuuendusteks ja keskendun ettekan- des neile uuendustele.

Analüüs näitab, et radikaalseid uuendusi kasutab varakult Henrik Visnapuu, kuid laiemalt tulevad need kasutusele 1919.–20. aastal ning nende tippaeg saabub 1921.–22. aastal. Uuendusi kasutatakse nii luules, proosas, esseedes, manifesti- des kui erakirjavahetustes. Neid kasutavad Visnapuu, Semper, Barbarus, Tuglas, Alle, Gailit, Hiir, Kivikas. Samad aastad on ka radikaalse keele levimise aeg avan- gardiga seotud ajakirjades (Ilo, Murrang, Tarapita). 1924. aastast radikaalse keele hoog lahtub, kuigi seda kasutakse veel ka aastail 1925. –26. ilmunud kogudes ning selle võtavad üle Tarapita ja ekspressionismi suunda jätkavad noorurid.

Kokkuvõttes näeme, et Aaviku uuendusi saab suuresti siduda Siuru ja estetismi- ga, aga radikaalne lõunaeestiliste joontega keel seostub eesti kirjanduses klassi- kalise avangardi ajastuga. Seda aega iseloomustasid ekspressionism ja futurism,

kirjanike poliitiline ja sotsiaalne võitlus, hulk pisiajakirju, rühmi ja rühmakatseid, manifeste ja programmkirjutisi.

Analüüs näitab, et tegemist ei olnud juhusliku või lihtsalt luulekeelise arenguga. Radikaalsed keeleuendused olid avangardi programmiline valik. Seda näitab ennekõike nende kasutus avangardi enda ajakirjades ja programmides. Seda programmisust manifesteeris läbivalt radikaalses keeles Tarapita, mis oli ajakiri ja ühtlasi ise põhimõtteline sotsiaalne avangardi manifest.

Seega võime öelda, et lõunaeestilised jooned olid olemuslik osa eesti kirjandusliku avangardi programmist. Selle keelevaliku üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et eesti kirjanduslik avangard pärines peaaegu eranditult Lõuna-Eestist. Samas seostub talupojamaailma esindava vana murdekeele kasutus otseselt rahvusvahelisele avangardile omase primitivismiga ehk huviga nn primitiivsete kultuuride vastu ning oma maa primitiivse kultuuri sidumisega modernse ajaga, tulevikuga, suurlinnade ja tehnika maailmaga. Eesti avangard jagas rahvusvahelise avangardi ideid ning kasutas muuhulgas selleks lõunaeesti keelt / murdeid. See teeb lõunaeesti keele oluliseks osaks 20. sajandi Euroopa avangardist.

Seto naisi elolaulu'. Elo ja luulõ vaihtõ pääl

Andreas Kalkun
Eesti Rahvaluule Arhiiv

Seto laulukultuurih peetäs improvisiirmist vai laulmise aol vahtsidõ sõnno tegemist väega tähtsast. Sagõhõst arvataski õnnõ säänest kotussõ pääl sündüvät laulu "õigõst" seto laulust, nigu peetäs "õigõst" sõnalisõst tuud, kiä korruta-i vanna, a tege vahtsit ummi sõnno. A rahvaluulõkorjaja' omma' Setomaal õks kõgõ vanna otõmah k'auunu', õks om küsüt vannu laulõ, a vahtsõ' improvisatsioonilisõ' laulu' omma' kõrvalõ hiidet. Muidõ'ki om olnu' kotussõ pääl sündüvät laulu ka pall'o rassõp kinni' püüdä' ja võõrilõ omgi laultu pareba meelega vannu laulõ ku hindä laulõ. Nii omma' ka seto naisi laulu' hindä elost pikäst aost var'olõ jäänü'. Seeni olõ-i näid õigõhe kor'atu, õga ka vällä antu.

Võinu' arvada', et autobiograafilisus toukas seto naisi elolaulu' rahvaluulõ ja kirändüse piiri pääle. Tõtõstõ, näil laulõl om autor selgehe olõmah, nii et vanaaolisõ rahvaluulõ definitsiooni perrä, miä uut anonüümsust ja autori puudumist, võinu' nää' julgõhe kirändüsest lukõ'. Ummõtõgi omma' seto naisi elolaulu' võrrõldõh sooaigsidõ autobiograafilisi tekstega väega kõvastõ kinni' traditsioonih ja vana leelolaulu poeetika om andnu' näile laulõlõ nii uma vormi ku on mõotanu ka näide sisse. Uuri, kuis seto naisil om olnu' kombõst uma elost laulda', minkast lauldas, vai määne om olnu' seto elolaulõ traditsioon ja poeetika.

Darja Pisumaa ja Vananurmõ Ilmar – üte kannu kats võssu: rahvalaulik ja seto poeet

Kauksi Ülle

1. Darja Pisumaa, Vasila Taarka, Taarka – sündü 22.III 1856 Hilana küläh – kuuli 27.XII 1933. Võmmorskih, elukutsõline laulik.
2. Ilmar Vananurm, Vananurmõ Ilmar – sündü 21.XII 1946 Meremäe vallah Hilana küläh. Taarka oll' Ilmari vanatädi. Ilmar om aokiränik ja seto luulõtaja.
3. Rahvalaulikust luulõtajani.
4. Kuljaitajast aokiränikuni.
5. Poeet päätoimõtajas. Aoleht Setomaa – mõranõ kell päälitseh.
6. Luulõraamat "Vii üle vii" – seto poeesia tipuh.
7. Vananurmõ Ilmar – Petserimaa valss ja Petserimaa igatsus.
8. Poedi kodo ja kotos uma maal... Koh om?

Artur Adson ja Hendrik Adamson: võrdlevat

Õne Kepp

Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

Artur Adson (1889–1977) ja Henrik Adamson (1891–1946) kuuluvad eesti murdeluule klassikute hulka. Kuuludes oma sünniaasta järgi küll samasse põlvkonda, on nende kahe elu ja loominguline teekond väga erinev. Adsoni lapsepõlv ja noorusiga möödusid Võrumaal, aga juba 18-aastasena lahkus ta sealt muudele elumaastikele ning külastas kodupaika vaid kord enne Eestist lahkumist 1944. aasta sügisel. Mulgimaa mees Adamson elas pea kogu täismeheelu koduses ümbruses Viljandimaal. Ometi oli mõlema luuletaja peamine kujutamisobjekt kodumaastik. Kuidas nad seda teevad, missugused on nende loomingulised erinevused, aga ka võimalikud kokkupuutemomendid, see ongi ettekande peamine arutlusvaldkond. Tähelepanu all on kolm põhilist lähenemisnurka.

Koht ja maastik. Milline on Adsoni ja Adamsoni kujutatava kodukoha olemus, milliseid väljendusvahendeid nad kasutavad, kuidas moodustub kodukoha vaim – *genius loci*? Kas tagasihoidlikul külalaulikul Adamsonil ja kuulsal Sänna trubaduuril on kokkukuuluvuses maaga midagi ühist või erakordset?

Koht ja aeg. Milline on poeetiline ajasüsteem, kuidas väljendub Adsoni ja Adamsoni lüürikas temporaalne suhestatus ja inversioon, mis iseloomustab kogu eesti lüürikat? Millist osa mängib memuaarne taust ühe või teise looja kodu-tunnetuses? Kuidas näevad autorid surma ja tajuvad kõige elava kaduvust?

Koht, aeg ja inimene. Milline on nende kahe autori inimesekäsitus, mida nad kujutavad ja väärtustavad inimese juures? Kuidas seostavad Adson ja Adamson omakohta, omaaega ja eksistentsi? Milline roll on inimesel nende eepilises luules?

Kokkuvõtteks võib mainida mõlema autori elutunnetusliku aluse püsimist läbi kohakultuse ja ajavaimu aastate vältel. Nii avaldub Adsoni eksistentsiaalne põhjuslikkus esivanemate väärtustamises, vere hääle kaaskõlas loomingulisel teekonnal. Adamsoni juured on tugevasti maastikus, mullas kinni, ja seda esitab ta läbi rahvapärimusliku mõtestatuse.

“Nüüd tead siis, lugeja, et...” Mölder Märt Siipsoni kirjutaja-identiteedist

Katre Kikas

Eesti Kirjandusmuuseum

Märt Siipsonilt – Tarvastu päritolu Rõuge kihelkonna Oina veski möldrilt – jõudsid tema elu jooksul trükki vaid mõned ajalehtedele saadetud teated. Ometi on Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilinud üsnagi hulgaliselt tema kirjutisi: rahvaluuletekste, päevikukatkeid, jutlusi, piiblitõlgendusi, proosapalu, luuletusi ning mõtisklusi kaasaja eluolu üle. Kõik kenasti vihikuteks köidetud, korralikus käekirjas kirjutatud ning enamasti ka kuupäevaga varustatud, samas mitte just ülearu selgelt struktureeritud: vihikutes on jutlused läbisegi rahvaluule üleskirjutuste ja arvamused artikli vormis kirjutistega.

Oma ettekandes vaatlen Siipsoni kirjutisi rahvaliku kirjalikkuse võtmes. Erinevad autorid (Karin Barber, David Barton, Jonathan Fabian) on rahvalikku kirjalikkust (*vernacular / grassroot literacy*) määratlenud kui kirjalikke praktikaid, mis lähtuvad nn altpoolt ning jäävad väljapoole erinevaid kirja levitamise seotud institutsioone või asetavad institutsionaalsed kasutused mingitesse tunduvalt kohalikumatesse / isiklikumatesse kontekstidesse. Rahvalikku kirjutamist iseloomustab erinevate (nii suuliste kui ka kirjalike) tekstuaalsete mudelite ja autoripositsioonide sulandamine, (õige)keeleline vabadus, sage reflekteerimine kirjutamise kui sellise olemuse üle ning kirjutajate tunne, et kirjutamistegevuse kaudu on võimalik oma sotsiaalset positsiooni parandada.

Konkreetsemalt küsin selle järele, kuidas Siipson ennast kui kirjutajat positsioneerib, kellele ja miks ta kirjutab. Kuna tema kirjutamistegevuse taustaks on eestlaste rahvuslik ärkamine, pööran tähelepanu ka sellele, kuidas määratleb ta ennast teljel rahvuslik–kohalik ning milline on koha ja kohalikkuse roll tema tekstides.

Väesolev võru vaim. Millal juhtub võru kirjandus?

Hasso Krull
Tallinna Ülikool

Võru kirjandust on tavaliselt määratletud keele, temaatika ja autori kaudu, lisades mõnikord veel ka lugeja ja raskesti seletatava “võru vaimu”. Tunnuste rohkuse tõttu tekivad üksikteoste määratlemisel aeg-ajalt vasturääkivused, mis on ühelt poolt sundinud definitsiooni kitsendama ja piirama (võru kirjandus on *ainult* võrukeelne kirjandus), teiselt poolt aga laiendama ja lõdvendama (võru kirjandus on tunnuste kogum, mis ei esine tavaliselt ühekorraga).

Kõik need olulised definitsioonid puudutavad käesolevaid, s.t juba aktualiseerunud kirjandustekste, mille võib võru kirjanduse korpusega liita või sellest lahutada vastavalt üldistuse iseloomule. Arvan, et selles vallas on põhilised katsed juba tehtud (Kauksi Ülle, Valdo Valper, Mart Velsker) ja uute teoste kategoriseerimisel tuleb paratamatult nende juurde tagasi pöörduda. Vähem on seevastu puudutatud küsimust, millistel tingimustel võru kirjandus jätkuvalt sündida võiks, kuigi sellele viitavad “kohavaimu” käsitlused ja lugeja paigutamine määratluse sisse.

Püüan seepärast läheneda võru kirjanduse küsimusele sündmuse teooria kaudu. Millal juhtub võru kirjandus? Milline roll on selles võru keelel, kui teda kasutatakse või kui teda ei kasutata? Kuidas on seotud kohavaim ja mütoloogia? Ja kuidas seostub sellega võru vaimule omistatav teistsugune ajataju, mineviku eriline vägi, mille tõttu “olnuq asi om võrukõsõ jaos inämbäste ütevõrdnõ tuuga, mis om olõman” (Evar Saar)? Lühidalt, ma püüan veidi kirjeldada seda virtuaalset, väesolevat võru vaimu, mille pinnal toimub niihästi võru kirjandus kui ka selle määratlemine.

Penuja, Abja, Morna, Polli, Riia: August Kitzbergi (Lõuna-Eesti) rajad

Leena Kurvet-Käosaar

Tartu Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum

August Kitzbergi “Ühe vana “tuuletallaja” noorpõlvemälestused” (1924–1925) on üks esimesi iseseisvusajal avaldatud terviklikke memuaarteoseid, mis ei käsitle üksnes perekonnalugu, vaid taotleb anda teatavat ülevaadet rahvalikumisest. Eessõnas Vaba Eesti kirjastuselt 1957. aastal ilmunud “Tuuletallaja” väljaandele leiab Ilmar Talve, et tegu on silmapaistva teosega meie üldiselt vaesel kultuuri-loomise rõhuasetusega memuaristika maastikul. Ta toob välja ühe Kitzbergi teose olulise joone – keskendumise oma ümbrusele ja miljöole (Talve 1957, 303–304). Kohakesksus torkab tõepoolest silma “Tuuletallaja” põgusalgi lehitsemisel: nimelt kasutab autor (ala)peatükkide peakirjadena rohkelt erinevaid kohanimesid, mis teose esimeses pooles markeerivad tema enda liikumisi Viljandimaa / Mulgimaa piires. Autori enda elukäik on küll tinglikult see selgroog, millele toetudes ta oma kodukanti kujutab, kuid eelkõige huvitab Kitzbergi erinevate paikade võimalikult täpne kaardistamine. Selles protsessis tõuseb ühelt poolt esile eeskujulik geograafiline ruumitaju ja teiselt poolt nüansirikas (auto)etnograafiline pilk, mille tulemuseks on rikas ja värvikalt edasi antud inimtüüpide galerii vaheldumisi nopetega rahvapärимusest. Järgides Kitzbergi Lõuna-Eesti radu, tahan ettekandes analüüsida seda, kuidas teoses joonistuvad välja Mulgimaa paigad, eluolu ja inimsaatused. Selle taustal käsitlen autori identiteediloome protsesse, mis haakuvad tavapäraste arusaamadega autobiograafilisest “minast” vaid suurte reservatsioonidega.

Kohalik kirjandus teoreetilisel ühendväljal

Arne Merilai
Tartu Ülikool

1. Vernakularismi mõiste.
2. Vernakulaarkirjandus ja murdekirjandus.
3. Vernakulaarkirjandus teoreetilisel ühendväljal: teose-, keele-, autori-, lugeja-, sisu- ja tekstidekesksed vaatepunktid – olulisemat.
4. Vernakulaarkirjanduse käsitlemine kirjandus- ja retseptsooniloolises, bio-bibliograafilises, võrdlev-ajaloolises, tekstoloogilises, lingvistilises, dialektoloogilises, lähilugevas, poetikapõhises, strukturalistlikus, semiootilises, hermeneutilis-fenomenoloogilises, analüütilis-filosoofilises, müüditeoreetilises, psühhoanalüütilises, narratoloogilises, kognitivistlikus, poststrukturalistlikus, diskursivistlikus, kultuuri-teoreetilises, etnoloogilises, didaktilises, sotsioloogilises, sotsiopsühholoogilises, soo- või mälu-uurimuslikus, postkolonialistlikus, uushistoristlikus, ökokriitilises, tõlketeoreetilises, formaal-statistilises, infotehnoloogilises, ideoloogilises (regionaalpoliitilises) või muus võimalikus perspektiivis.

Lapsepõlvelood vanalt Võrumaalt – kultuuriline repertuaar ja narratiivsed mustrid

Ave Mattheus

Tallinna Ülikool

Lõuna-eesti kirjanduses leidub rohkesti lapsepõlvemälestusi. Enamik vanal Võrumaal sündinud kirjanikest on avaldanud ka lapsepõlvelugusid, eriti torkab see silma varasemate perioodide autorite ja tänaste vanema põlvkonna esindajate, Artur Adsoni, Jaan Lattiku, Rihard Rohu, Jaan Vahtra, Voldemar Raidaru, Julius Ungru ja Madis Kõivu loomingus. Nende teosed võtangi ettekandes lähema vaatluse alla. Võrumaalaste lapsepõlvelood ulatuvad poisipõlveseikluste humoorikatest pajatustest, perekonnakroonikatest ja etnograafilise rõhuasetusega mälestuspiltidest mahukate arengu- ja kujunemisromaanideni. Leidub ka lapsepõlve ja kodukanti tematiseerivaid luuletusi. Ettekandes arutlen selle üle, miks lõunaeesti kirjanduses on lapsepõlvelood nii tähtsal kohal. Analüüsin neis avalduvat kultuurilist repertuaari, küsides, kas võrumaalaste lapsepõlvelugudes võib täheldada spetsiifilist toopikat – kinnistunud kujutluspilte, stereotüüpseid hoiakuid, juhtmotiive jm. Heidan pilgu narratiivsetele mustritele, mida autorid oma lapsepõlvest jutustamiseks on kasutanud. Kas mälupilte vahendab sündmusi vahetult kogev laps või ajas tagasi vaatav täiskasvanu, millisele lugejale need on suunatud, kuidas on lood üles ehitatud ja milliseid kujutamistehnikaid kasutavad.

Lapsepõlvelood, mis on tihedalt seotud lõunaeesti kirjanduse kahe tuumkomponendi, keele ja ruumiga, moodustavad selle kirjanduse olulise tekstikorpuse. Nende lähem uurimine võib aidata meil paremini mõista lõunaeesti kirjanduse eripära.

Johan Lagose “Kalevipoeg”

Valdur Mikita
Asper Biotech AS

“Kalevipoeg” on kollektiivse loomingu tulemus nii rahvalikus kui ka autorieepose mõttes. Seda viimast aspekti on “Kalevipoja” uurija August Annist väljendanud suhtarvuna 10 : 5 : 3 : 2. Annisti kirjandusloolises valemis kuulub pool “Kalevipoja” autorsusest Kreutzwaldile, veerand Faehlmannile ning viimast veerandikku jagavad Annisti valemis omavahel Georg J. Schultz-Bertram ja Johan Lagos.

Kui esimesed kolm olid doktorid nii otseses kui kaudses mõttes, siis Johan Lagos (sündinud 1801, surmadaatum teadmata) oli Tarvastu kihelkonnast pärit maamõõtja ametisse vannutatud talupoeg. See Kreutzwaldi kirgliku rahvusliku vaimuga kaastööline on siiani jäänud kirjanduslooliseks varjukujuks, kelle panust eepose sünniloosse pole vahest osatud vääriliselt hinnata. Johan Lagose mõduandvat rolli Kalevipoja saamisloos on tunnustavalt märkinud näiteks Oskar Loorits, August Annist, Felix Oinas ja samuti Kreutzwald ise, kes on Lagost ühes oma kirjas nimetanud vaimustunult koguni “suureks varanduseks” ja “kalliskiviks”.

Lagos hakkab Kreutzwaldile kaastöid saatma varakult. 1846. aastal ÕESis peetud ettekandes “Visandid ja žanripildid eesti rahva elust” kasutab Kreutzwald teiste hulgas ka ühte Lagose saadetud juttu põrguskäimise loost. Loo peategelaseks pole seal veel Kalevipoeg, vaid rahvapärased Karupoeg. Mainimisväärt on see, et Lagos ei saanud Kreutzwaldile mitte pelgalt rahvasuust üleskirjutatud jutte, vaid liitis omavahel erinevaid motiive ja töötas need põhjalikult ümber, üritades luua kirjanduslike ambitsioonidega kunstipärast tervikut.

Lagose sulest pärinevad suurelt osalt eepose X ja XVI peatükk (“Kikerpära lood” ja “Reis maailma otsa”). Iseäranis viimases saavutab Lagose kirjanduslik fantaasia kaunis pöörsed mõtted, nii et Kreutzwald kaalus pikalt selle peatüki sobivust eeposesse.

Paralleelselt Kalevipoja-lugudega saadab Lagos Kreutzwaldile ka muud folkloorse sisuga materjali. Lagose pärandi uurimisel tuleb ilmsiks meelikõitev asjaolu, et peamiselt just Lagose saadetud materjali põhjal pannakse Kreutzwaldi tegevust

tähele ka Eestist väljaspool. Just Lagose juttude najal näib eesti rahvapärимuse eksport Euroopasse saavat sisse alles oma õige hoo. Ainsas Kreutzwaldi säilinud kirjas Lönnotile (1854) jutustab Kreutzwald “ühe Tarvastu maamõõtja lahel kaasaobil kogutud nõiasõnadest” ning kasutab Lagose materjali peamise argumendina Kalevipoja rahvaehtsuse rõhutamisel.

Lagos osutus viljakaks kaastööliseks ka Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsete juttude” kogumiku loomisel. Lagose saadetud juttudest on tuntud kolm: “Pikse pill”, “Paristaja poeg” ja “Härjapõlvlaste riid”. “Härjapõlvlaste riid” on ühtlasi Kreutzwaldi esimene eesti keeles ilmunud muinasjutt (1855). “Pikse pill” (algsest “Piksetrumm”) ilmub esmalt saksakeelsena ajakirjas Inland 1858. Seda juttu kiidab muuhulgas ka Jacob Grimm, kes näeb “Piksetrummis” seoseid vanade islandi saagadega ja peab seda suurepäraseks näiteks võrdlevast mütoloogiast. August Annist on pidanud “Pikse pilli” ja samadel Lagose saadetud motiividel põhinevat juttu “Paristaja poeg” Kreutzwaldi muinasjuttude paremikku kuuluvaiks. Ka Peterburis pannakse tähele Lagose kogutud jutte. Anton Schiefner avaldab 1855 Peterburi Teadusliku Akadeemia toimetistes Kreutzwaldi saadetud Koidu ja Hämariku versiooni, mis põhineb Lagose üleskirjutusel Tarvastust.

Johan Lagos kuulus Kreutzwaldi loomingu mõjutajate kõige lähemasse ringi. Ei ole võimatu, et eeskätt Lagoselt “laenas” Kreutzwald oma loomingu põhimeetodi – rahvajuttude ümberkirjutamise kunstipärasesse vormi.

Tartukeelne kirjasõna ja selle hääbumine

19. sajandi algusest Eesti Vabariigi loomiseni

Vello Paatsi

Eesti Kirjandusmuuseum

Uuno Ojala

Keeleteadlane Mati Hint on mõni aeg tagasi esinenud üleskutsega dokumenteerida tartu keele kasutamise taandarengut ja visandanud uurimisülesanded. Ajendatuna üleskutsest proovivad ettekande autorid tuua mõningat selgust tartu keele arengusse ja taandarengusse, ent teema laiahaardelisuse, vähe uurituse ja mitmepalgelisuse tõttu ei suuda me küsimust loomulikult lahendada.

Vaatluse alla võeti tartukeelsed trükised (raamatud ja kiriklike pühade laulu-lehed), mida kasutati Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa 14 kihelkonnas eriti 19. sajandi viimasel veerandil ja 20. sajandi algul. Tartukeelsete raamatute põhiosa kuulub kooli- ja kirikukirjanduse hulka. Täiendavate andmete saamiseks käibel olnud keele kohta vaadati läbi Võru praostkonna ja Liivimaa sinodite protokollid, töötati läbi mitmed mälestusraamatud ja käsikirjad. Lisaks uuriti vallakohtute protokolliraamatuid ja kooliajaloolisi materjale.

Mis selgus? XX sajandi algul avaldati veel üsna palju tartukeelset kirjandust. Ühe viimase raamatuna sisaldab tartu keelt Tallinnas 1915. aastal ilmunud Punscheli lauluviiside raamat. Mitmesuguste kirikupühade laululehtede analüüs näitas, et üleminek põhjaeesti kirjakeelele ei toimunud järsult, vaid pikema või lühema perioodi jooksul, kus ühel või mitmel aastal järjest võidi kasutada erinevates “keeltes” laululehti või koguni tallinna ja tartu keelt korraga. Kõige enne ilmusid põhjaeesti kirjakeelsed laululehed Tartu Maarja koguduses 1870. aastate algul. Viimased leitud tartukeelsed laululehed pärinevad Võrumaa kihelkondadest XX sajandi kahest esimesest kümnendist. Võru praostkonna sinodite protokollid kinnitavad, et ametlik kirikukeel oli tartu keel. Pärast Jakob Hurda lahkumist Otepäält Võru praostkonna sinoditel mingeid tähelepanevaid keelevaldlusi üleminekuks põhjaeesti kirjakeelele pole toimunud.

Tartu või võru keelt kasutati talurahvakoolides nii õpetamisel, seda korraldavates

dokumentides kui ka õpikutes (aabitsad, lugemikud, katekismused, piiblilood). Kirikuõpetajate aruanded aastatest 1890–1916 annavad pildi nii koduõpetuses kui ka koolis kasutatud õpperaamatutest. Kirjakeelsed õpikud hakkasid tartukeelsete kõrval kõige enne levima Võru praostkonna Tartu ümbruse kihelkondades.

Kohtu, vallavolikogu ja kihelkonnakonventide protokollide sõnavara ei jäta kahtlust, et tegemist oli murdealaga, kirjapanekuis kajastuvad selle keele grammatilised eritunnused (täielik või osaline vokaalharmoonia, *he-* lõpuline sisseütlev, *h-* ja *hn-* lõpuline seesütlev, teise silbi *o* hääliku säilimine, kõrisulghääliku esinemine sõna lõpus erinevates grammatilistes vormides).

Mälestustes ja muudes allikates leidub omajagu teateid tartu keele kasutamisest ja selle taandumisest. 1887. aastal pahandanud Laanemetsa valla koolivanemat ühe koolilapse käes olnud Tallinna “murdes” raamat sedavõrd, et ta selle vastu pinki visanud. See läinud koolipoisile sedavõrd hinge, et ta haigeks jäänud ja toht-rit vajanud. Jaan Vahtrat üllatas 1901. aastal vallakooli tööle asudes vanade tartukeelsete aabitsate ja teiste õpikute eest leidmine. Tartu ümbruse kihelkondades oli kirjakeele mõju tuntavam. Eesti Vabariigi tulekuga lõpetati tartukeelsete raamatute trükkimine. Vahetu suhtluskeele püsimise tagas tugev kohalik keelekeskkond.

Kotussõvaimu õnnistus ja taak

Margit Tintso
Tallinna Ülikool

Lõunõeesti kirändüse seletämise man ilmutas hinnäst innembä vai ildamba kotussõvaimu küsumus. Päält keele ja kohalikkõ teemaringe om lõunõeesti kirändüsen tähele pant ka määnestki umma vaimu, mis ollaq tõistmuudu kui muiõ kirändüsi vaim. Kui palloq n-ü sisetsõõri lugõjaq tundvaq tuu ka ilma pikembä jutuldaq ärq, siis välastpuult kaejilõ, kes esiq määnestki tõist kotussõvaimu kandvaq, ei pruu-giq lõunõeesti kirändüse vaim hinnäst nii kergehe kätte näüdädäq. Määne tuu kirändüse, kotussõ vai mõlõmba vaim siis om ja kuis tedä võinuq kavvõst külälisele seletäq? Kui tedä ütsikin teossin lähembält kaema nakataq, siis tulõ välläq, et vaim om vahtsõn lõunõeesti kirändüsen väegagi mitmõpalgõlinõ nättüs. Kotus ja timä vaim võivaq kirändüsteossõ tegeläst ülendäq vai vaivadaq, tälle tiid näüdädäq vai hoobis takan aiaq. Vaimu esiqeräline loomus tulõ põnövalt vällä lõunõeesti kirändüsen ettetulõvidõ rändämiisi man. Kotussõvaimust vaivatuidõ ringiroitmisõst lõunõeesti kirändüsen tulõgi mu ettekandõn lähembält juttu.

Kauksi Ülle, Hando Runnel ja lõunaeesti kirjandus

Mart Velsker

Tartu Ülikool

Lõunaeesti kirjandusest rääkimine eeldab ühelt poolt, et on olemas kirjanikud ja tekstid, millele saab sel viisil läheneda, teiselt poolt aga on vaja ka asjakohaseid hoiakuid, mis seda rääkimist võimaldavad, kujundavad ja suunavad. Ootuspärane on seegi, et kui kirjanduslikku kooslust hakatakse kirjeldama, siis antakse sellele kirjandusloolise narratiivi piirjooned. Ühtegi esinduslikku lõunaeesti kirjanduse ajalugu pole veel kirjutatud, kuid on tehtud on sellesuunalisi ärgitusi.

Kirjandusloolise kalduvusega ideolooge ja lõunaeestluse kujundajaid on olnud läbi aegade mitmeid. Ettekandes tuleb lähema vaatluse alla Kauksi Ülle ja Hando Runneli tegevus. Tundub, et nende mõju lõunaeesti kirjandusest rääkimisele on olnud viimastel aastakümnetel kõige suurem ning seda mitte üksnes töökuulutuse kirglikkuse pärast. Mõlemad on mitme mõjuka rolli esindajad korraga: nad on kirjanikud, nad on tegelenud kirjastamisega ja nad on olnud ka kirjanduse ja lõunaeestluse tõlgendajad.

Runneli jaoks on olemas rida olulisi lõunapoolseid kirjanikke erinevatelt murdealadelt, nendega tegeledes on ta keskendumispunkt mulgi kultuuris. Runneli tekstid ei kuuluta mingit lõunaeesti kirjanduse suurt lahknemist eesti kirjandusest, kuid samas näib, et just siit tulebki otsida õiget eestimaisust. Eesti murdeluuletajad pole Runneli jaoks mitte ainult eesti kirjakeele “rikastajad”, vaid midagi enam. Näiteks kirjeldab ta Hendrik Adamsoni: “Adamson oli üks viimaseid ehedaid “emakeelseid” luuletajaid Eestis (“ma muigan mu mulgi murdes”). Iga üleminek kirjakeelsesse (tollal veel püsiseisundita, heitlevasse ja muutmistele määratud) ilma vähendas luuletaja keelevõimet; seal ta muutus kohmakaks, hakkas eksima ja kohati komistamagi.” (artiklis “Kreutzwaldi ja Adamsoni varjatud suhetest”).

Kauksi Ülle jaoks on eesti ja lõunaeesti kirjanduse seos samuti ilmne, kuid varakult hakkab ta otsima võimalusi lõunaeesti kirjanduse iseseisvuse kuulutamiseks ja talle väärrika kirjandusloo andmiseks. Luuletaja keelevalik märgib tema

jaoks kohalikku identiteeti, aga mitte tingimata eestilikkust. Kauksi Ülle mängib läbi nii Lõuna-Eestit ühendava käsitluse oandi (ugandi) kultuurist kui ka väikse setu tekstiiruumi eripärad, ootuspäraselt jääb neid lähenemisi ühendama võru kirjandusloo visand. Seda visandit kohtame mitmes versioonis, neist kõige põhjanevam on kirjutis “Võro kirändüs – miä tuu um?”, mis ilmus kogumikus “Võro kirändüse luumine” (2000) ja mis on lühendatud kujul saanud ka Võro kirändüse kodolehe (www.wi.ee/voro) juhttekstiks.

Kas Kauksi Ülle ja Hando Runnel räägivad ühest ja samast asjast või erinevast? Kuidas nende lähenemised on lõunaeesti kirjanduse käekäiku mõjutanud? Selle üle tuleks aru pidada.

